

A hűség megszállottjai

Az NDK marxista, alkotó értelmiségi ellenzéke

A háború végén kommunista antifasiszták – közöttük jelentős számban zsidók – elhatározták, hogy létrehozzák „a munkások és a parasztok első német államát”. Ez lesz a Német Demokratikus Köztársaság, az az ország, ahol a rendszerrel szembenállók száma a legalacsonyabb volt a keleti tömbön belül: kevés disszidens, nincs szervezett ellenzék, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában a Charta 77-tel, sem iskola, mint amilyen Lukács György volt Magyarországon.

A keletnémet marxisták – a rendszer iránti lojalitástól vezérelve, aminek céljait magukénak vallották, ha stílusát és módszereit nem is –, csakis a Párton belül fejtették ki kritikáikat, egészen 1989 őszéig. Amikor aztán nyilvánosan is megszólaltak, hogy védelmükbe vegyék az NDK fennmaradását – nem „amilyen volt, hanem amilyennek lennie kellett volna” –, már késő volt. Nem tudták megakadályozni, hogy az NSZK feltételek nélkül annektálja az NDK-t, aminek árát Németország most, harminc évvel később fizeti meg a szélsőjobbra leadott szavazatokkal és az antiszemitizmus feléledésével.

Manapság, midőn a Rajnán túl egyenlőségjelet szokás tenni a náci terror és a keletnémet rendszer közé, helyénvaló, ha visszatekintünk az NDK születésére, górcső alá véve a nők és férfiak identitását alkotó hűség fogalmát; azokét a nőket és férfiakét, akiknek „álma ostobák miatt vált semmivé” (Edith Anderson), és ami arra ösztönöz, hogy a maguk teljességében gondoljuk újra a kommunista tapasztalatokat.

*

„Egy álom, amely ostobák miatt vált semmivé”

New York, 1945. Egy fiatal, amerikai, baloldali, nő, Edith Anderson feleségül megy egy német emigránshoz, akivel évek óta együtt él. Max Schroeder bohém író, aki a Weimari Köztársaság körülményei

közepette belépett a kommunista pártba. Miután menekülnie kell a náciizmus elől, az Egyesült Államokban telepszik le, ahonnan azonban a háború végén távozik: Edith Andersonnal visszatér Németországba, hogy felépítsék a szocializmust – egy olyan szocialista rendszert, amelyből azután egyre inkább kiábrándul.

Edith Anderson a keletnémet állam első éveiről szóló vallomását – egy olyan „álomról, amely ostobák miatt vált semmivé” – az eseményeket belülről szemlélő férje szemszögéből adja közre. Írása mégsem valamiféle vádirat Walter Ulbricht Németországa ellen, aki Sztálin embere volt, s aki – miután a Vörös Hadsereggel visszatért hazájába – a későbbi Német Demokratikus Köztársaság élére áll. Pedig Edith Andersonnak bőven lett volna oka rá, hogy ne szeresse ezt az államot. Elbeszélésének ereje abban rejlik, ahogyan rekonstruálja a hidegháborús korszak légkörét, s fölidézi azt a beállítottságot, amiből érthetővé válik, hogy az olyan nők és férfiak, mint a könyvkiadó, Max Schroeder, a drámaíró Bertolt Brecht, a regényíró Anna Seghers és sokan mások, miért döntöttek úgy, hogy visszatérnek Németországba, s miért választják az ország keleti, szovjet megszállás alatt lévő részét, amit később sem hajlandók elhagyni – annak ellenére sem, hogy reményeik fokozatosan szertefoszlának –, és amiért készek lelküket és egészségüket áldozni.

Max Schroeder, miután elválasztották német feleségétől, aki hozzá hasonlóan menekült volt, csak egy másik országban, s aki három éven át nem válaszolhatott férje leveleire, megházasodott Edith Andersonnal. Amikor a háború végén az FBI-tól hívatják, hogy számoljon el kommunista tevékenységével, első felesége leveleit, amiket sose kapott meg, ott látja kiterítve a kihallgató tiszt íróasztalán. A titkosszolgálatoknál ez bevett gyakorlat volt a potenciálisan veszélyes személyek erkölcsi tartásának megtörésére.

Midőn még Amerikában tartózkodnak, Edith Andersonnak rossz előérzetei támadnak arról, mi vár majd rájuk Berlinben. Férjének „barátai” sok mindennek mondhatók, csak szívélyeseknek nem. Földidéz egyik közös vacsorát Albert Nordennel (az NDK Politikai Bizottsága későbbi tagjával) és Gerhalrd Eislerrel (a keletnémet Rádió majdani elnökével, a zeneszerző Hanns Eisler fivérével, aki szintén az Egyesült Államokban talált menedéket). Nordennek nem volt ideje rá, hogy egyetlen szót is váltson elvtársának párjával. Ami pedig Eislert illeti, tőle meg annyi teltett, hogy szemtől szembe megkérdezze: jár-e rendszeresen fogorvoshoz: „Mivel nem tudtam neki mit felelni, kioktatott, hogy egy kommunistának ügyelnie kell a fogaira, hogy formában

legyen, amikor eljön a harcok ideje. Mosolygott hozzá, de egyáltalán nem tréfált.²¹

Férjének sikerül eljutnia Berlinbe, Edith Andersonnak viszont több mint egy évébe kerül, mire sikerül csatlakoznia hozzá. Párizsban reked, ahol ki kell várnia, amíg az amerikai megszálló erők hajlandók engedélyezni, hogy Berlinbe utazzon. Azoknak a száműzötteknek a sorsában osztozik, akik szeretnének Németországba visszatérni. A nyugati szövetségesek, akik a szovjetekkel a III. Birodalom fővárosa fölötti ellenőrzésről megállapodtak, igyekeznek megakadályozni hazatérésüket, *a fortiori*, amikor kommunistákról van szó. Ebben kezükre játszik a bennszülött bürokrácia is: „E legyőzött nép – írja Edith Anderson –, amely a szörnyűséges III. Birodalmat annak végnapjáig jó lelkiismerettel szolgálta, azon van, hogy amennyire csak lehet, megnehezítse száműzetésből hazatérő honfitársai életét [...] Kellatlenségük lerí az arcukról. Tisztában vannak vele, hogy az egész világ utálja őket, s az égvilágon semmiről sem akarnak tudni és beszélni.”²²

Edith Anderson végül rátalál teljesen elcsigázott férjére, aki éjt nappallá téve dolgozik, hogy tető alá hozza későbbi NDK legnagyobb könyvkiadóját, az *Aufbaut*. A férfit az is kimeríti, amit Edith Anderson „szadomazochista rituáléknak” nevez: a kongresszusokat, konferenciákat és gyűléseket ablaktalan, szellőzés nélküli termekben, ahol a fegyelmezett párttagok órákon át hallgatják a többiek szónoklását, aminek a tartalmát már kívülről ismerik. Ilyen a sorsa a „remigránsoknak”²³; mindenekelőtt szegénység, hiszen hiány van mindenkiből. Akik azonban úgy döntöttek, hogy visszatérnek Németországnak ebbe a részébe („O Deutschland, bleiche Mutter”,²⁴ írta Brecht), hogy újjáépítsék, égő vágyat éreznek, hogy a száműzetés és a megpróbáltatások éveit után egymás között lehessenek, s mindent elmondjanak egymásnak. Amire nem minden számkivetettnek volt esélye – azoknak például, akik a Szovjetuniót választották száműzetésük helyszínül. Edith Anderson férjétől értesül a titokról, amely a Szovjetunióban „félreértések” folytán eltűnt német kommunistákat övezi. Sorsuk körül csend honol, s mint később bebizonyosodik, a csend lesz a szabály sok minden mással kapcsolatban is.

Egy valaki látszik minden gyanú felett állónak: a regényíró Anna Seghers. Neki még a *Tranzitot* is megbocsátották,²⁵ ezt a nem túl lelkes(ítő) művet a Marseille-ban, 1940-ben hajóra váró antifasisztákról és zsidókról, akik a megszállt Franciaországot készülnek elhagyni. Segherst nyilvánosan mutogatják, mindenhol felléptetik, nevét viselő gyárakat és iskolákat kell látogatnia, kirángatják dolgozószobájából,

hogy konferenciákra járjon Németországban és külhonban. Nem mer ellenkezni. Edith Anderson remek portrékat rajzol az NDK első éveinek kulturális életét meghatározó szereplőkről, fölskiccelve a rendszer udvaroncainak tipikus alakjait. Az olyanokét, mint Klaus Gysi, a született diplomata, aki egyre magasabb posztokat tölt be, hogy azután kegyvesztett legyen, majd újra nekirugaszkodjon, megszabadulva az útjában álló „barátoktól”, s aki miután már csak árnyéka önmagának, ismét föltámad, mint egy bokszoló, aki kész újabb küzdelmekre. Klaus Gysi túléli a berlini fal leomlását is, és fia, Gregor Gysi lesz az, aki megkísérli megmenteni a kommunista pártot.

1953. június 17-én, sorban állás közben föltűnik neki, hogy valami készül. A boltok üresek. Amikor a (kelet)-berlini Stalinallee⁶ dolgozói követelik a munkanormák felemeléséről szóló rendelet visszavonását és a vezetők leváltását, fölfigyel a Nyugatról átdobott agitátorok üvöltözésére: „Kötelet nekik!” Feljegyzi, hogy bár a remigránsok bírálják a kormányt, kitartanak a hatalom mellett. Nem értenek egyet a tüntetőkkel, de ők is nyugtalanok.

Edith Anderson másféle harcokról is beszámol, mint amilyen például a „formalizmus” elleni harc. 1951-ben a *Proletkultot*, a „proletárnak” nevezett művészetet – amelyet anno Moszkvában hirdettek meg, s a Weimari Köztársaság Németországában kedvező fogadtatásban részesült – egyszer csak betiltják. Horst Strempel murális alkotásait váratlanul megbírálják, és a művészt kémkedés vádjával elbocsátják a képzőművészeti főiskoláról. Strempel tisztában van vele, hogy börtön vagy szibériai száműzetés vár rá, ezért Nyugatra szökik, ahol azonban – mint kommunista – nem kaphat menekültstátuszt. Szegényen, páriaként hal meg, akit a város mindkét felében megtagadnak. Elfogadásának feltételül a demokratikus Nyugat a szocializmus nyilvános elítélését követeli tőle – ami a kommunista pártokban elterjedt önkritika gyakorlatát idézi. Egy évvel később Hans Eisler állítja pellengérré. A zeneszerző egy olyan Faust-librettót alkotott, amelyet felsőbb helyen provokációnak tartanak. Mintha csak Eisler „levizelte volna e nemzeti emlékművet, amit a Faust megtestesít.” – vélekedik Edith Anderson.⁷ A darab a német parasztháború idején játszódik. Vereségről és a hírhedt „német nyomorúságról” (Heinrich Heine) van szó benne, arról, hogy a németek nem képesek végig csinálni forradalmaikat, csakis elméletben. Ez a gondolat nagyon nem tetszik a párt vezetőjének, Walter Ulbrichtnak. A librettót Faust-ellenesnek és hazafiatlannak nyilvánítják, amit a dolgozók nem értenek meg. Ráadásul célzást is belelátanak az NDK életének monoton jellegére. Eisler Faustja a huma-

nista Németországból áradó unalom miatt panaszkodik, szembeállítva egy erkölcstelen várossal, amelyet – vajon miért? – Atlantának hívnak: „Visszatérve hazámba, azt sajnos, hidegnek és szürkének találtam [...] Mily boldog voltam, amikor elhagytam! És íme, most újra markában tart. Miért vagyok itt?”⁸ Vajon Eisler nosztalgiát érzett a korrupt Hollywood iránt? Brecht megpróbálja megnyugtatni a kedélyeket, amiben a kulturális miniszter, Johannes R. Becker is segít neki, emlékeztetve, hogy a zeneszerzőnek – lévén Eisler zsidó – jogosan lehetnek kételyei a páratlan német kultúrával kapcsolatban: „S ön mivel magyarázza, hogy e dicsőséges és egyedülálló német kultúra, amelyre hivatkozik, hagyta, hogy egy Hitler ragadjon magához a hatalmat?”⁹ A megtört Eisler soha nem írja meg a Faust zenéjét.

Mialatt férje szótlannul túri a megpróbáltatásokat, amikbe belebetegszik, Edith Anderson rendszeresen küldi tiltakozó leveleit a Párt napilapjának, ahol azonban nem közlik őket és nem is válaszolnak rájuk. Max Schroeder halálakor, 1958-ban, hatalmába keríti a nosztalgia:

Viszont kellett látnom ezeket a zsidó arcokat, akik láttán otthonosan érzem magam New Yorkban. Hiányoznak a fekete, barna, latin arcok, akikkel nap mint nap találkoztam a metróban, szükségem van rá, hogy újra lássam e kemény vonású dolgozókat, akik bár fáradtak, mégsem kergetnek örületbe közömbösségükkel, mint a németek, s akik tudják, hogyan kell közlekedni csúcsgalamban a Times Square-en, a Bronxot Brooklynnal összekötő metróvonalak között.

Elhatározza, hogy 11 éves lányával, Corneliával visszatér az Egyesült Államokba, hogy láthassa az övéit, ám az amerikai konzulátus ellenállásába ütközik, ahol nem akarnak hazaengedni egy kommunistát, aki nem hajlandó *mea culpa*-ra. A helyzetet családjának közbenjárása oldja meg. Ám nem marad sokáig New Yorkban: képtelennek bizonyul újra beilleszkedni az amerikai viszonyokba, s visszautazik Berlinbe. Újságíróvá, fordítóvá képezi magát, és több merész kiadói terv fűződik a nevéhez.

Bertolt Brecht Galileit idéző, belső száműzetés után, 1956 augusztusában, 58 évesen szívrohamban meghal. Johannes R. Becher költő, az NDK 67 éves kulturális minisztere két évvel később követi őt. Hanns Eisler, aki Brecht számos színdarabjának zenei kíséretét és Alain Resnais *Sötétség és kód* c. filmjének zenéjét szerezte, 1962-ben távozik. Haláláig lojális marad a rendszerhez, csakúgy, mint Anna Seghers, aki 83 évesen, 1983-ban hal meg Berlinben.

Érdemes-e ma érdeklődést mutatni azok sorsa iránt, akik lojálisak maradtak egy olyan politikai párt iránt, amely fejjel ment a falnak – ami ebben az esetben korántsem metafora? Vajon a történelem nem mondott-e róluk ítéletet? A legjobb esetben is naivak voltak: egy vállrándítással el lehetne intézni őket, vagy akár egy kalap alá venni azokkal, akik szenvedéseiket okozták. Mert mindent egybe vetve, nem voltak-e ők is bűntársai a rendszernek? Ha álmaik „ostobák” miatt váltak is semmivé, ezért csakis maguknak tehetnek szemrehányást! [...]

„A kommunizmusnál csak egy valami rosszabb, ami utána jön!” – fakadt ki egy alkalommal Angel Wagenstein.¹⁰ A bolgár filmrendezőt, aki 1922-ben született Plovdivban, az ellenállásban való részvételéért a bolgár fasiszták halálra ítélték. Tagja volt a kommunista pártnak, ahonnan kétszer zárták ki, majd hosszú küzdelem végén, kérésére, visszavették. Wagenstein minden filmjével kihívta maga ellen a kultúra funkcionáriusait. A kritikus szellemek sorsa jutott osztályrészéül, akit a politikai rendszer – amelynek céljaival egyetértett, stílusával és főként módszereivel azonban nem – megpróbált kordában tartani.¹¹

Ezek az emberek, ha szólni mertek, ezt kizárólag a párton belül tették, amit azonosítottak a szolgálni kívánt ügygel. Elsősorban NEKI nem akartak ártani, hogy ne tegyenek szívességet az ellenségnek! E magatartás legkidolgozottabb alakját alighanem Vaszilij Grosszman írta le *Kiszlovodszkban* c. novellájában,¹² amikor Glagyeckij megdicséri Szavva Teofilovicsot, egy öreg bolszevikot, Lenin barátját, amiért – „a forradalom nevében” – volt bátorsága elítélni Buharint, jöllehet meg volt győződve ártatlanságáról. Glagyeckij ehhez hozzáteszi: mindezt „saját tapasztalatomból tudom.” A novellának ezt a passzusát a cenzúra törölte.¹³ Grosszman, a csalódott kommunista, aki az *Élet és sorsot* megírta¹⁴ – azelőtt, hogy Szolzsenyicin megjelentette volna *A Gulag szigetcsoportot*,¹⁵ noha művét (Nyugaton) csupán húsz évvel később adták ki –, és aki túlélte a sztálini terrort (ha a cenzúrárt nem is úszhatta meg), az ügyet szem előtt tartva fogalmazott.

Az idők megváltoztak. A történelemnek azok a szereplői, akikről itt szó van, immár nem kellett szembenézzenek ilyen szélsőséges helyzetekkel. A Szovjetunió tragédiája más szinten folytatódott. Véleménykülönbség esetén – néhány kivétellel – legfeljebb „csak” hallgatásra ítélték őket.

A „belső” ellenzéki alakja minden olyan társadalomban föllelhető, amely átélte a kommunizmus¹⁶ tapasztalatát. Megtalálhatjuk őket,

persze, a nem kommunista országok pártjaiban is, ám ott a kontextus és a tét teljesen más volt, amint erről számos tanulmányban olvashatunk.¹⁷ Keleten az egyik legismertebb ilyen személyiség a filozófus, Lukács György volt, akinek szobrát – marxista meggyőződése miatt – Orbán Viktor Magyarországa a budapesti Szent István parkból eltávolíttatta. A *Történelem és osztálytudat* szerzőjét, miután részt vett az 1956. őszi budapesti felkelésben, kizárták a magyar kommunista pártból. Közel egy évtizeden át harcolt azért, hogy visszavegyék – ez azonban nem volt akadály annak, hogy hatással legyen mindazok kritikai gondolkodására, akik Magyarországon disszidenseknek számítottak. A *Budapesti Iskola* néven hírnevet szerzett csoportosulást [főként] Heller Ágnes neve fémjelezte. Ám Lukács nem adta fel meggyőződését arról, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus.¹⁸ Adam Schaff-fal, az ugyancsak zsidó, lengyel filozófussal 1963 és 1969 között folytatott levelezése mutatja a kettőjük közötti különbséget a sztálini korszak megítéléséről, miként azt is, hogy hasonló fenntartásaik voltak a szovjet gyakorlat radikális elítélésével kapcsolatban.¹⁹ 1968 augusztusában Lukács levelet írt Kádár Jánosnak, a magyar állam vezetőjének és a KP Központi Bizottságának, amelyben kifejtette: nem ért egyet a Varsói Szerződés csapatainak intervenciójával a Prágai Tavasz ellen, „tanítványai” pedig nyilvánosan tiltakoztak, majd gyakran emigrációba vonultak (valószínű, hogy Lukácsot idős kora gátolta meg abban, hogy ezt a megoldást válassza, amennyiben álláspontját nyilvánosan is vállalta volna). Adam Schaff magatartása hasonló volt. 1968. december 12-én, az államilag irányított lengyelországi antiszemita hullám tetőzésekor, így írt Lukácsnak: „mindent megteszek, hogy túléljem ezt az időszakot. Hogy meg ne bolonduljak, az elmúlt hat hónapban belevetettem magam a könyvírásba az igazságról és a történelemről [...] Lengyelországban a filozófia darabjaira hullott. A legjobb filozófusokat szilenciumra ítélték, vagy emigrációra kényszerítették.”²⁰ Ennek ellenére, Schaff sem volt hajlandó külföldre távozni, mivel ezt a nézeteltérés jelének lehetett volna tekinteni. El kellett hárítania a meghívásokat, hogy külföldön tanítson. 1981 decembere, Jaruzelski államcsínye után, bíráló megnyilatkozásai miatt kizárták a pártból, később azonban, kérésére, visszavették és rehabilitálták. 2006-ban hunyt el Varsóban.

A lojalitás más, hasonló eseteit is idézhetnénk. Ám Lengyelországban és Magyarországon 1956 után, illetve Csehszlovákiában 1968 követően a Párt megreformálhatóságába vetett remény elenyészett.

Az ellenzékiesség – Lengyelországban a *Solodarność* mozgalom, Csehszlovákiában pedig a *Charta 77* körül – immár titkosan bontakozott ki, a Szovjetunióban pedig megjelentek a magánkiadású (*szamizdat*) folyóiratok. A másként gondolkodók, ha csak tehették, elhagyták az országot. Albert O. Hirschman *Exit, Voice and Loyalty* c.,²¹ a választási lehetőségekkel kapcsolatos munkájának ismert tipológiáját átvéve: [az ellenzékiek] miután megpróbáltak megszólalni (*voice*), a távozás (*exit*) mellett döntöttek. Amint megszűnt a párt megreformálásába vetett hit, a hűségnek immár nem volt létjogosultsága.

Az NDK-ban más volt a helyzet. Kétségtelen, hogy a rendszernek a keletnémet társadalomban is voltak ellenfelei, akik, ha külföldre távoztak, ezt gyakran kényszer hatására tették. Ám itt, a rendszer legutolsó évtizedét leszámítva, nem létezett szervezett másként gondolkodás. Így történt, hogy a Párt (a *Német Szocialista Egységpárt* – NSZEP) tagjai először 1989. november 4-én vették fel a kapcsolatot a disszidensekkel – akiknek még a nevét sem ismerték néhány héttel korábban –, midőn reformokat követelve, együtt tüntettek Berlinben, az *Alexanderplatz*on. Erre öt nappal a fal leomlása előtt került sor. Az ellenzék, amelyet értelmiségiek, színházi szakemberek, írók, filmesek és tudósok alkottak, belül maradt a Párton s vált egyre népeesebbé. Az 1950-es években az egyet nem értés kinyilvánítása a vezetéssel szemben még börtönbüntetéssel járt, hivatalos indoklasként: „árulásért”. Nem sokkal később azonban az elnyomás mérséklődött, és főlváltotta a mind kiterjedtebb rendőri felügyelet.²² A kritikát – ha az az egyre szűkebb keretek között maradt, s mindaddig, amíg a külföldi szilenciumot tiszteletben tartották – megtűrték a pártban és annak „filiáléiban”. Ez a lehetőség különbözteti meg az NDK hatalmi gépezetét például a romániai vagy az albániai rendszertől, ahol a hatalom Ceaușescu vagy Enver Hodzsa általi megszemélyesítése – amely jelenség az NDK-ban ismeretlen volt – ellehetetlenítette a kritikus beszédet.

Ha valaki megszegte a szilenciumot és kritikájának nyilvánosan hangot adott Nyugaton – miként Robert Havemann fizikus vagy Rudolf Bahro [filozófus] tette –, ez azzal járt, hogy *ipso facto* kizárták a Pártból, s represszióknak tette ki magát. Havemannt eltávolították a pártból és az Akadémiáról, publikálási tilalom alá helyezték, amihez később házi őrizet járult. Bahro, akit szintén kizártak a Pártból, börtönbe került, majd száműzetésbe kényszerült.²³ Bár marxisták maradtak, ettől fogva más kategóriába sorolták őket, mint azokat a nőket és férfiakat, akik a pártot belülről próbálták megreformálni, lojalitásukat megőrizték, és ezzel összhangban, a hallgatás mellett döntöttek.

Az egyik könyvkiadó a gazdaságtörténész Jürgen Kuczynskinak – a párton belüli kritikus szellemek egyikének – a *Linientreuer Dissident* nevet adta, ami szó szerint „a párt irányvonalához hű disszident” jelent, amit azután Kuczynski önéletrajzának címéül választott.²⁴ A „disszidens” elnevezés azokkal kapcsolatban, akik nyíltan vállalták véleményüket, s ennek megfizették az árát, a történésznek zavarba ejtő [...], a szociológus számára pedig túlságosan irodalmi fogalomnak számít. Igaz, a jelen tanulmány tárgyát képező feltételek és körülmények között, Kuczynski inkább hűséges volt, mint „disszidens”.²⁵ Ez az *oximoron* mindazonáltal az elemzés hasznos eszközének bizonyul, mivel pont arra az ellentmondásos álláspontra mutat rá, amit jelezni kíván. Mutatja a feszültséget, amely a meggyőződés és a magatartás közötti meg nem felelésből ered. Az amerikai pszichoszociológus, Leon Festinger ezt „kognitív disszonanciának” nevezte – ami, végső soron, bénítólag hat(ott) a cselekvésre.²⁶

A Lukács György és Jürgen Kuczynski közötti közös vonások alapján megrajzolhatjuk az efféle személyiség ideáltípusát. Ez olyan párttag vagy a párthoz közel álló, autonóm gondolkodású kommunista, aki saját anyagi forrásaiból él – szerzői jogokból, oktatói vagy kutatói fizetésből –, és anyagilag nem függ a Párttól. Hűsége intellektuális meggyőződésből s nem valamiféle hitből következik. *Last but not least*, soha nem fogalmaz meg bírálatot a Párton vagy annak valamelyik testületén/szervezetén kívül.

Habár 20 év választja el őket egymástól – Lukács 1885-ben, Kuczynski pedig 1904-ben született –, mindketten többé-kevésbé ugyanannak a nemzedéknek a tagjai, a szó Karl Mannheim-i értelmében. Egyazon alapvető események kortársai voltak: októberi forradalom, náci hatalomátvétel, sztálini tisztogatások, második világháború, származási országuk újjáépítése. Mindketten eredeti marxisták, *Párton belüli* s nem *pártértelmiségiek* voltak, akik gondolkodásukat alárendelték a Párt szükségleteinek. Egyikük sem vált a Párt funkcionáriusává, a megvetést és bizalmatlanságot sugalló orosz terminussal: *apparátcsikká*, ami a német *Funkktionär* megfelelője. Az *apparátcsik*, bár nem feleltethető meg a közigazgatásban alkalmazott funkcionárius fogalmának, közel áll a Max Weber által adott meghatározáshoz: olyan személy, aki lojalitását funkciójához, nem pedig meggyőződéséhez igazítja, amennyiben „funkcióija névtelenséget nyújtó fátyla mögé rejtőzik” (Stefan Zweig Joseph Fouchéról). A karrierszempontra vagy a megalkuvás sem Lukács, sem Kuczynski jellemének nem volt uralkodó vonása, ama egyszerű oknál fogva, hogy eleve a (párt)viszá-

lyok fölött álltak. Mindkettőjük mögött jelentős életmű és hírnév állt. Amikor ellenvéleményüknek hangot adtak, ezt csakis a párton (vagy annak valamelyik szervezetén, illetve az akadémiai intézményeken) belül tették, szóban és sohasem nyilvánosan, noha a sorok között olvasva – ami ezen a szinten bevett gyakorlatnak számított – a kritika érzékelhető volt. Írásaikban, elkerülve a bikkfanyelvet, a Párt tagjainak többsége számára érthető nyelvezetet használtak. Végül pedig, mindketten műveltek voltak, több nyelven olvastak és polgári családokból származtak. Esetükben zsidó származású családokból, akik azonban már legalább két nemzedékkal korábban asszimilálódtak.

Az NDK eme kritikus szellemű személyiségei többségükben a Nyugatról *remigrálók* közül kerültek ki. Ugyanakkor azt látjuk, hogy azok a német kommunisták is, akik száműzetésüket a Szovjetunióban töltötték, és túléltek a sztálini terrort, képesek voltak ezt az attitűdöt elsajátítani. Kritikusok voltak, de lojálisak, mivel egyesítette őket a közösen átélt tapasztalat, a nemzetiszocializmussal szembeni harc – *a fortiori* ha [zsidóként] rasszista üldözésnek is ki voltak téve –, csakúgy, mint az NDK melletti kiállítás. Amikor a háború végén hazatértek Németországba, a rendszer alapító atyái fogadták őket (Walter Ulbricht, Wilhelm Pieck, Johannes R. Becher), akik az emigrációt a Szovjetunióban töltötték, és a Vörös Hadsereggel érkeztek haza. Max Schroeder, Jürgen Kuczinsky, a regényíró Anna Seghers, a drámaíró Bertolt Brecht, a filozófus Ernst Bloch és sok más értelmiségi jelentette az NDK szellemi fedezetét. Ezek az ideológiai alapító atyák azonban ennél jóval többet is tettek. Titokban az utánuk jövő nemzedék kritikái gondolkodását is alakították, Christa Wolfét, Volker Braunét vagy Heiner Müllerét, s egyfajta „lojális felforgató tevékenységet” folytattak.²⁷ A posztkommunista historiográfia kevésbé tanulmányozta szerepüket. Ahogyan az esszéista Daniela Dahn – tíz évvel a berlini fal leomlása után – megjegyezte, javasolva egy, a háború utáni német történelemmel foglalkozó, összehasonlító kutatóintézet felállítását: a keletnémet szocializmus tanulmányozása egyelőre alapvetően antikommunista tónusban zajlik.²⁸ Harcról, nem gondolkodásról van szó. Harminc évvel az ország megszűnése után, ezeknek a marxistáknak nem jut hely az NDK-ról szóló hivatalos elbeszélésben. Megzavarnák vajon az összképet, ha számon tartanák őket? Daniela Dahn kívánsága azóta sem teljesült. A keletnémet tapasztalatról szóló tudással kapcsolatban *Az NSZEP-diktatúrát Feloldozó Szövetségi Alapítvány* (*Bundesstiftung für die Aufarbeitung drier SED-diktatur*) megfelelő kirakattal és pénzügyi forrásokkal rendelke-

zik ahhoz, hogy a közvélemény számára megadja az alaphangot.²⁹ Ha van is szó összehasonlításról, ez nem az NSZK és az NDK, hanem az NDK és a náci Németország összevetése – ami korántsem mentes problémáktól. Ritkán fordul elő, hogy a győzteseknek ilyen rövid idő áll rendelkezésükre ahhoz, hogy történelmet írjanak. Különbséget kell tenni, persze, tudományos irodalom és [...] a tömegeknek szánt ismeretterjesztés között. [...] Számot kell adni végül egyes hivatások, főleg a legfiatalabb nemzedékhez tartozó történészek legújabb – némileg megkésett – erőfeszítéseiről is, akik, mint szeretik hangsúlyozni, „paradigmaváltásra” töreksenek. Mindenekelőtt azonban meg kell kérdőjelezni azokat a narratívákat, amelyek az NDK történetét pusztán diktatúrának ábrázolják, s amelyek kidolgozásához három évtized állt rendelkezésre, a legbefolyásosabb médiák közreműködésével. Azt is végig kell gondolni, hogy az ilyen egyoldalú elbeszélés nem járult-e hozzá a szélsőjobb fölemelkedéséhez. Nem kevésbé igaz, hogy éppen azokat, akik megpróbálkozhattak volna a reflexív gondolkodással, *belülről* megértve nemcsak saját alárendelt helyzetüket – ahogyan erre Pierre Bourdieu ösztönözte őket³⁰ –, hanem a csődbe jutott rendszer hatalmi viszonyait is, egyik napról a másikra megfosztották állásaiktól, intézeteiket feloszlatták, és diplomáikat érvénytelenítették. Miután elvették tőlük tudományos legitimitásukat, vagy mint keletnémeteket, diszkreditálták őket, minden tekintélyüket elvesztették. Az új NSZK kevesebb, mint egy év leforgása alatt az NDK minden intézetét, vállalatát és termelőüzemét kisöprúzta. Ha a kommunista rendszer bukása előtt nem mertek vagy tudtak nyilvánosan megnyilatkozni, ezt ezután sem teheték meg, vagy legfeljebb marginális posztokon. Állásaikat olyanok foglalták el, akik nem rendelkeztek tapasztalataikkal, s mégis ők magyarázták el nekik, hogy átélt traumáik oka az, hogy életüket diktatúrában éltek le! Mindez a hírneves (nyugati) történész, Jürgen Kocka figyelmeztetése ellenére történt, aki óva intett az olyan definíciók használatától, mint az inkább politikai, mintsem magyarázó célú „totalitárius diktatúra”.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Wolfgang Heise neve – aki nemcsak Marx gondolatvilágába vezette be hallgatóságát, hanem Lukács, a Frankfurti Iskola, Sartre vagy Foucault munkáiba is, s aki egy egész generációt tanított arra, hogyan álljanak ellen a dogmatizmusnak – alig jelenik meg az NDK-ról szóló irodalomban, amit egyelőre lényegében *nyugatnémetnek* kell neveznünk.³¹ Vajon ennek oka, hogy Heise soha nem volt hajlandó elhagyni az NDK-t és a Pártot? Az 1987-ben, 62 évesen eltávozott filozófus nem hagyott

hátra emlékiratokat. Ha azonban elolvassuk az önéletrajzokat, személyes naplókat, levelezéseket és visszaemlékezéseket, amiket a kortársak a rendszer bukása után közreadtak, és ezeket összevetjük az archívumok anyagaival, amik viselkedésük nyomait megőrizték – legyen szó a különféle (irodalmi, művészeti stb.) szövetségek és a Párt archívumairól, vagy éppen a Stasi-dossziékról –, a „létező szocializmus” tapasztalatainak rendkívül sokoldalú és meglehetősen szomorú képe tárul elénk. E források alapján láthatjuk, hogyan öltött alakot az árnyalt gondolkodás ezekben a testületekben, ahol valódi konfliktusok zajlottak. Ez volt az egyik legfontosabb felfedezés az NDK levéltárainak megnyitása nyomán – ami azonban meglehetősen lassan halad. Catherine Epstein amerikai kutató a kommunista „történelmi” személyiségekről írt tanulmányában megkérdőjelezte az NDK uralkodó ábrázolását. E kommunisták a Párt politikájával kapcsolatos nézeteltéréseket firtató kérdésre azt válaszolták, hogy véleményüket a pártgyűléseken mondták el, álláspontjukat a hatalom képviselőivel lépésről lépésre megvitatták, és nagy számban írtak leveleket nekik. Ugyanakkor elismerték, hogy ennél többre lett volna szükség.³² A Párt napilapja, a *Neues Deutschland* levelezésének áttekintése is megerősíti erőfeszítéseiket, hogy jelezzék kritikájukat a nyilvánosságnak. Leveleikre legtöbbször személyre szóló választ kaptak, de [véleményüket] soha nem publikálták.³³ „Azt gondoltam, s gondolom még most is – írta a rendszer megszűnte után a kommunista Herbert Crüger –, hogy ha minden elvtársnak lett volna bátorsága kifejezni bírálatát a Párt politikájával szemben, sok minden elkerülhető lett volna.”³⁴

Látni fogjuk, hogy a Párt nem alkotott olyan homogén blokkot, mint amilyennek mutatta magát.³⁵ De látjuk azt is, hogy tagjai, egészen a rendszer megszűnéséig, mennyire tekintettel voltak nem csupán a fegyelemre, hanem a „hallgatás etikájára” is. A fegyelmet inkább elviselték, mint egyetértettek vele. Ezeknek az értelmiségieknek a befolyása nélkül – akik általában karizmatikus személyiségek voltak és morális tekintélyt vívtak ki maguknak a társadalomban – nem lehet megérteni a stabilitás ama figyelemre méltó összképét, amit az NDK utolsó leheletéig mutatott magáról. Műveik, megjelenésüket követően nem sokkal, elfogytak, igaz alacsony példányszámban készültek.

Ilyenformán az ebbe a kategóriába sorolható társadalmi szereplők tanulmányozása az NDK történetének egyik kevésbé ismert oldalát mutatja meg. Miközben arra int, hogy tartsunk távolságot az olyan

elemzésektől, amelyek a *totalitarizmus* gondolkörében születtek, arra is ösztönöz, hogy távolodjunk el attól a többé-kevésbé direkt módon képviselt tézistől is, amely egyenlőségelet tesz a két német diktatúra között. Már csak amiatt is, amiről Avishai Margalit³⁶ izraeli filozófus ír a „jó” és a „rossz” kompromisszumokról szóló tanulmányában, hogy ezek a nők és férfiak a kommunizmust morális okokból vállalták fel, míg hasonló megfontolásból a nácizmushoz senki nem csatlakozott.³⁷ Ezen túlmenően, a sorsuk iránti érdeklődés lehetővé teszi, hogy összekössük, ami harminc éve történt – vagy inkább: ami nem történhetett meg –, azzal, ami ma végbe megy. Ha azokban a keletnémetekben, akik eljutottak oda, hogy a szélsőjobbra szavazának, csupán a politikai éretlenség következményeit látjuk, aminek oka a demokratikus kultúra hiánya az NDK-ban, részesévé válunk a keletnémet állam és társadalom közötti kapcsolatok részleges és részlelhajló víziójának. A hatalom törekvései soha nem érték el céljukat. A rendszernek nem sikerült leküzdenie a híres „mindenki megy a maga feje után” (*Eigensinn*) ellenállását, minden szinten – kezdve magával a Párttal. Tudjuk ugyanakkor, hogy a reprivatizációs folyamat erőszakos jellege és az újraegyesítés mikéntje után, 1990-ben, az átért társadalmi talajvesztés és megaláztatás hatásait fölerősítette a globalizáció és a liberalizmus időszaka. Ezekben az iparuktól megfosztott térségekben a nyugatnémetek rekordidő alatt megkaparintottak minden hatalmi posztot, a gazdaságtól az egyetemig.³⁸ Az NDK értelmiségi elitje, amely túl későn szakított a hallgatás etikájával, egyik pillanatról a másikra elvesztette tekintélyét. A Christa Wolf kezdeményezte, 1989. november 28-i felhívást, amelyhez az NDK valamennyi kritikus szelleme csatlakozott – „országunk javára”, a szocialista értékek fenntartása és egy olyan NDK érdekében „amely nem olyan, amilyen volt, hanem amilyennek lennie kellett volna” – elsöpörte az újraegyesítés perspektívája. Ez az elit nem volt abban a helyzetben, hogy képes legyen megakadályozni a Helmut Kohl által ingyenesen véghezvitt annexiót – egy olyan feltételek és átmenet nélküli annexiót, amelyről joggal gondoljuk, hogy következményeit Németország napjainkban szenved el.

[...]

*

1956 őszén az *Aufbau* könyvkiadó, ahol Max Schroeder dolgozott, s amely a *Sonntag* c. kulturális hetilapot kiadta, a viták legfőbb helyszínévé vált. A megbeszélések élén egy régi kommunista, Walter Janka állt, aki [a köztársaságiak oldalán] harcolt Spanyolországban. A képzettségét tekintve egyszerű munkás [tipográfus] Thomas Mann, Bertolt Brecht, Ernst Bloch és Lukács György műveinek kiadója lett, hogy csupán a legtekintélyesebb neveket említsük. Becher is szívesen részt vett a vitákban, éppúgy, mint Anna Seghers, s ez a körülmény egyfajta hivatalos jelleget kölcsönzött az informális beszélgetéseknek. Bechernek, aki a III. Birodalom időszakát a Szovjetunióban töltötte, tudnia kellett a sztálini megtorlásról. Valószínű, hogy Anna Seghers, aki mexikói száműzetésében irodalmi elefántcsonttoronyba zárkózott, kevésbé volt tájékozott, habár az antisztálinistákkal szembeni represszió a menekülteket befogadó országokra, s kiváltképp Mexikóra is kiterjedt. Vajon nem itt gyilkolták-e meg Trockijt? Bár Hruscsov titkos beszédének „leleplezései” sokuk számára csak részben voltak újak, mindannyiukat ugyanaz az érzés töltötte el, amit Herber Crüger így fejezett ki: „Az elkövetett bűnök listája fölkavaró volt, ugyanakkor a beszéd rám felszabadítón hatott. Sok minden, amit gyanítottam, de mindig elhárítottam magamtól, egyszeriben brutális igazsággá változott.” Bodo Uhse számára, aki akkor az *Aufbau* kiadót vezette, Hruscsov beszéde valódi reveláció volt. Mostohafia, a szemtanú Joel Agee szerint, Uhse azonnal a legmélyebb depresszióba esett: „Emlékszem, amint egyik este Bobo a nyolcadik vagy tizedik sör után, elborulva zokogott, mondván, hogy az élete el lett b...va, elfecsérelte a tehetségét és odaadta a lelkét ennek a rohadék Sztálinnak.”⁴⁰

Emlékirataiban Walter Janka fölidézi Anna Seghers hezitálását 1956 őszén, hogy vajon igazolható-e Rákosinak, a magyar kormány vezetőjének bukása, aki a Szovjetunióba kényszerült távozni, miután lemondásra kényszerítették. Nem sokkal előtte pont neki dedikálta utolsó munkáját. Állítólag kijelentette, hogy sokkolta őt egy hír, ami rámutatott Rákosi személyiségének brutalitására: egy fiatal fiút, aki a kormányrezidencia kerítésén átröpült labdáját megpróbálta visszaszerezni, az örök azonnal lelőtték. Bár Janka szerint, Seghers sohasem beszélt erről a történetről, a Rákosinak szóló ajánlás eltűnt a könyv további kiadásából.⁴¹

A viták a „szocialista demokrácia” körül zajlottak, amire a „proletariátus diktatúrája” fogalmát cserélték. A kritikai gondolkodás a rendszer

megjavítását és nem fölszámolását célozta, ahhoz hasonlóan, ahogy a későbbi keletnémet disszidensek többsége is fogalmazott. Johannes R. Becher elégedett volt a kiadóban uralkodó, „konstruktív” atmoszférával, és – ugyancsak Janka szerint – bátorította a résztvevőket, hogy félelem nélkül mondják el véleményüket: „Szabadon és nyíltan beszélhetnek. Biztosítom önöket, hogy a Stasi egyetlen képviselője sincs jelen, aki kérdéseik miatt bajt hozhatna önökre.”⁴² Jankához hasonlóan, aki éppen Lukács műveinek kiadásán dolgozott, Bechert is nyugtalanította a *Történelem és osztálytudat* szerzőjének sorsa, akihez személyes ismeretség fűzte még az 1930-as évek Berlinjéből.⁴³

Azon a napon, amikor a szovjet tankok bevonultak Budapestre, Janka megpróbált kapcsolatba lépni Lukáccsal. Az indok az volt, hogy el kellett juttatnia hozzá utolsó művének kefelevonátát, amely a realizmusról szólt a művészetben és a szépirodalomban. Az Aufbau az is sürgette a könyv kiadásában, hogy benne Lukács új tézisekkel állt elő, és a cenzúra bármikor közbeléphetett. Berlin és Budapest között azonban minden kommunikáció megszakadt, beleértve az NDK budapesti nagykövetségén keresztüli kapcsolatot is. A kialakult helyzet felméréséhez a médiára voltak utalva: Keleten ellenforradalomról, a nyugati hatalmak beavatkozásáról és az értelmiség árulásáról beszéltek, míg Nyugaton a hírek általános sztrájkáról, a Párt és a kormány székhelyének ostromáról és felgyújtásáról, a kommunisták elleni lincselésekről szóltak. Lukács innen is, onnan is veszélyben lehetett: akár mint „áruló értelmiségi” a konzervatívok, akár mint „kommunista” a felkelők felől nézve, sőt néhányuk szemében mint „zsidó” is. Ugyanazon a napon, amikor Janka megpróbálta elérni szerzőjét, telefonhívást kapott Anna Segherstől. Seghers haladéktalanul találkozni akart vele. Becherrel együtt tervet készítettek arról, hogy elmennek Lukácsért és biztonságba helyezik Berlinben. A kivitelezéssel Jankát bízták meg. Becher feladata volt a szöktetés logisztikájának megszervezése: a lehető leggyorsabban kiutazó vízumot szerezni [Jankának], valamint beutazó vízumot Ausztriába és Jugoszláviába, abba a két országba, amelyen át kellett haladniuk. Becher szolgálati gépkocsiját és sofőrjét Janka rendelkezésére bocsátotta. Bécsben a kommunista Ernst Fischer volt az összekötő, aki a Szovjetunióban eltöltött száműzetés óta kötődött Becherhez. Az ő dolga volt kideríteni, hol és hogyan tudnak átmenni a határon. Minden részletre gondoltak, még arra is, ha netán váltságdíjat kellene fizetni dollárban, amennyiben a filozófust – a magától értetődően korrupt – „ellenforradalmárok” tartanák fogva. Mivel az akció nem várható, Becher éjszaka adta

az utolsó utasításokat Jankának, s a találkozó időpontját másnap 10 órára beszélték meg a könyvkiadó épülete előtt, ahol Jankának [...] meg kellett jelennie.

Reggel, nem sokkal a megbeszélt időpont előtt, Becher telefonált:

- Minden rendben?
- Tökéletesen. 10-kor indulunk.
- Jó, de várj egy kicsit, mielőtt elindulsz. Beszélnem kell még Ulbrichttal. Hamarosan találkozom veled a Népi Kamarában.⁴⁴

Újabb hívás Bechertől 11 órakor.

- Még mindig várnotok kell, nem tudtam beszélni Ulbrichttal.

Aztán, 12-kor:

- Sajnálom, de nem mehettek. Ulbricht megtiltotta az utazást. A szovjet elvtársaknak kell lépniük. Ők ott vannak Magyarországon, s csakis ők tudják, mit kell tenni. Szó sem lehet róla, hogy belekeveredjünk.”

Becher hangjában, emlékszik vissza Janka, csalódás érződött. [...] De mint mindig, most is engedelmeskedett.

A tervről soha többé nem esett szó. Nyilvánosan sem Becher, sem Seghers nem tett célzást sem rá.

Az események azonban fölgyorsultak: miközben a szovjet tankok eltiporták a magyar felkelést, Kelet-Németországban Walter Ulbricht a reformokért síkra szálló fiatal filozófus, Wolfgang Harich letartóztatásáról döntött. Határoztak arról is, hogy a Stasi rendszeresen megfigyeli az értelmiségieket, köztük is első helyen a legkiválóbbat, a remigráns filozófust, Ernst Blochot. Amikor a Stasi 1956 novemberében dossziét nyit róla, följegyzik, amit a *Das Prinzip Hoffnung* szerzője Johannes R. Becherről mondott, arról „a rohadékról, aki nem volt hajlandó elmenni Lukácsért Budapestre.”⁴⁵ A Stasi tisztje, aki a Blochéknál lehallgatott beszélgetés hangfelvételét leírta, pirossal aláhúzta a „rohadék” szót.⁴⁶

Nem egészen egy évre rá, 1957 nyarán, Walter Janka ún. „kirkatper” áldozata lett. E perek célja az volt, hogy megfélemlítsék mindazokat, akiket arra kényszerítettek, hogy tanúvallomást tegyenek. Több más vádpont mellett – ezek között ott volt a Wolfgang Harich-hal fenntartott kapcsolata is, akit addigra már elítéltek és börtönbe csuktak – újra föltűnt Lukács szöktetési kísérletének epizódja, aki időközben a hatalom szemében „az ellenforradalom szellemi atyjává” vált Magyarországon. A főállamügyész, [Ernst] Melsheimer, aki

Kelet-Berlinben a moszkvai perek hírhedt karmesterével, Visinszkijjel is versenyre kelt, vadul gyalázta Lukácsot barátai, Johannes R. Becher és Anna Seghers előtt:

És ezt az áruló Lukácsot, aki a nemzetközi munkásmozgalom soraiban mindvégig az imperializmus titkos ügynöke volt, akarta az első német munkás-paraszt államnak ez az ellensége, az itt jelen lévő Janka nevű vádlott, aki Lukácshoz hasonlóan kommunistának álcázta magát, Berlinbe hozni, hogy szellemi ihletője legyen az ellenforradalomnak az NDK-ban.⁴⁷

A vádlott kérelmére, hogy erről hallgassák meg tanúnak Johannes R. Bechert és Anna Segherst, akik a szöktetési kísérletben mögötte álltak, Melsheimer tajtékzott a dühtől: hogy merészel egy kulturális minisztert és egy világszerte ismert író, aki megkapta a Sztálin-díjat, idehívni? Nem ez a legjobb bizonyíték arra, hogy a vádlott provokátor? A miniszter és az író mindenesetre csupán azt kérték, hogy [erről az ügyről] ne kelljen beszélniük. Anna Seghers, emlékezett Janka, fejét lehajtván ült a helyén. Becher pedig azon az estén, amikor Jankát öt év börtönre ítélték, eszméletlenül leitta magát. Ernst Bloch – aki majd Brecht temetésén veszi fel újra a kapcsolatot Lukáccsal – soha sem bocsátotta meg neki ezt a cserbenhagyást. Becher nem sokkal ezután, 1958-ban meghal, miként Ernst Bloch ironikusan megjegyezte: „Lukács-betegségben” – alighanem a Stasi ezt a gondolatot is bevészte a dossziéjába –, vagyis lelkiismeret-furdalásban, noha ezt Becher nyilvánosan sohasem fogalmazta meg. A Becher házaspár [mindenesetre] Karácsonyra ajándékot küldött a börtönbe vetett Janka gyermekeinek.⁴⁸

„Sikerült elcsesznetek eszményeinket!”

Anna Seghers élete során mindvégig hallgatott erről az epizódról, levelei között azonban találunk rá utalásokat, egyik novelláját pedig, amelyet íróasztal-fiókjában őrzött, közvetlenül ez a történet inspirálta. A novella a rendszer bukása után jelent meg *Der Gerechte Richter. Der Fall Viktor Gasko*⁴⁹ címmel, a *Sinn und Form* c. folyóirat 1990. 3. negyedévi számában, amit a [z 1949-ben alapított] *Művészeti Akadémia (Akademie der Künste)* adott ki, amelynek Seghers hosszú ideig elnöke volt. A bíró Jannak követnie kell az utasításokat egyik régi elvtársa,

Viktor Gasko ügyében, akit kémkedéssel vádolnak. Spanyolországban ismerték meg egymást, a nemzetközi brigádokban. Gasko hozzá hasonlóan meggyőződéses kommunista, aki több évig raboskodott a III. Birodalom munkatáborában és börtönében. Jan egyből arra gondol, hogy valamilyen tévedésről lehet szó, s ezért kétségeiről tájékoztatja mentorát, egy jogászt, akiben tökéletesen megbízik. Végzetes hiba. Árulásért őt is vád alá helyezik, mondván, hogy Gaskóhoz hasonlóan, kapcsolatban állt nyugatiakkal, s ezért kényszermunkára ítélik. A munkatáborban – ahol a köztörvényes rabok ellenségesek vele (örülnek, hogy egy bíró is közéjük került), csakúgy, mint a börtönszemélyzet, amely áruító státusza miatt fordul ellene – az egyik nap a gyengélkedőben találkozik Gaskóval. Gasko nem hajlandó szóba állni vele, mondván: „Sikerült elcsesznetek eszményeinket!”

Az évek telnek. Végül mindketten kiszabadulnak. Egy nap közösen készítenek mérleget. Egyikük sem adta fel a kommunizmusba vetett hitét, és örülnek annak, hogy nem adták meg magukat.

A novellát, amelyet közvetlenül a Janka-ügy inspirált, Seghers valamikor az 1950-es évek végén írta. Az írás azokról a gyötrelmekről tanúskodik, amelyeken a szerző átmenni kényszerült. 1957. január 23-án megnyitott megfigyelési dossziéjában az áll, hogy Janka letartóztatása után azonnal találkozott annak feleségével. Kiszabadulását követően viszontlátja Jankát, sőt, úgy alakul, hogy egy ideig együtt is dolgoznak. Janka elmondása szerint, a múltból soha nem esett szó közöttük. Lukácsal folytatott levelezésében viszont, amely (idő előtti) kiszabadulása után, 1962-ben folytatódott, Janka meghányaveti Anna Seghers hallgatását. Évekkel később, 1967. november 11-én kelt levelében, miután értesült arról, hogy Lukácsot visszavették a Pártba, s ennek alkalmából üdvözlétét küldi neki, újra fölidézi a pert:

És el kell mondjam, hogy a főügyész, aki azóta meghalt, több mint 30 percen át sorolta a vádakokat arról, hogy áruító ellenforradalmár vagy, rólam meg, hogy azért akartalak az NDK-ba hozni, hogy az ellenforradalom élére állj, és ehhez hasonló rágalmakat. A. Seghers és más írók mindezt anélkül hallgatták végig, hogy tiltakoztak volna. Anna megethette volna, és meg is kellett volna tennie.

A 20. kongresszus után, olvasható a Stasi Anna Seghersről szóló, 1958. szeptember 5-i keltezésű jelentésében, Seghers válságon ment keresztül, amit a Janka-ügy is súlyosbított. Mindazonáltal a magyarországi események idején nem tanúsított gyengeséget. Ennek az a magyarázata, hogy férje magyar, aki jó hatással van rá.

Jürgen Kuczynski, aki, akárcsak Lukács, nem szívelte a dogmatikus Radványit,⁵⁰ Seghers férjét, sőt, meg is szakította vele a kapcsolatot, „Anna 8. keresztjének” nevezte őt, utalva a hitleri Németországról szóló Seghers-regényre, a *Hetedik keresztre*,⁵¹ amely az írónak hírnevet szerzett.

Seghers aggodalma Lukács sorsa miatt indokolt volt: 1956. november 9-én távirat érkezett tőle a filozófushoz és feleségéhez, Gertrúdhhoz: „Teljes szívemből kérem önöket, tudassák velünk, hogy személy szerint hogy vannak. Öleli önöket, Anna.”⁵²

Lukács akkor már, 42 társával együtt, a budapesti jugoszláv nagykövetségen tartózkodott menekültként, ahonnan – mint később humorosan mondta – a szovjet hatóságok „tanxival” (a „tank” és a „taxi” szavak összeolvasztásával) szállították el, és Snagovban, a román nómenklátúra Bukaresthez közel fekvő településén helyezték őket szigorú felügyelet alá. Lukácsot, Bertrand Russel közbenjárására, aki azzal fenyegetőzött, hogy lemond elnöki tisztségéről a Béke Világtanácsban,⁵³ 1957 áprilisában engedték szabadon. Lukács ezután „belső emigrációba” vonult. Rendkívüli módon megérintette őt Nagy Imre és Gimes Miklós felakasztása, akiknek perében nem volt hajlandó részt venni. Archívuma alapján, ez vetett véget az Anna Seghers-szel való barátságának is. Ezután csak kivételes alkalmakkor váltottak levelet. Lukács műveinek kiadása az NDK-ban megszakadt, s könyveit kivonták a könyvesboltokból és könyvtárakból. Még az Arnold Zweig 70. születésnapját köszöntő válogatásból is kivették a tanulmányát – amit magától Zweigtől tudott meg, abból a levélből, amely ezzel az ironikus mondattal kezdődik:

Kedves Georg Lukács, mint szocialista pártjaink egyik kellően tájékozott tagja, önt aligha fogja meglepni, hogy csupán az ön szép, március 2-én kelt leveléből tudtam meg: az ön írása kimaradt abból a válogatásból, amelyet az Akadémia és az Aufbau kiadóvállalat adott ki a 70. születésnapomra. Azonnal hívtam telefonon az Akadémia illetékes osztályát. Munkatársuk, Dietzel úr, mentegetőzött a telefonban: az ön írása rendben megérkezett, de nem került publikálásra. Jelenleg is visszatartják a titkárságon. Dietzel úr nagyon a lelkére vette, hogy ezt eltitkolták előlem.

Aki a döntést hozta, Bodo Uhse, a kiadó vezetője, éppen házon kívül volt. Arnold Zweig keserűen így folytatja:

Nos hát, kedves Georg Lukács, a 65. születésnapomon, amit Louis Fürnberg a lehető legszerényebb módon ünnepelt meg a jeruzsálemi német antifasiszta klubban, Martin Buber kért szót. Ő, akivel 1910 óta együtt dolgoztam, mint olyan írótt dicsért, aki mindig hitelesen volt és maradt is szabad. Ahogy most itt fekszem a kanapén, azon gondolkodom, hogyan is kéne viselkednem, midőn a 70. születésnapomon egy olyan író, mint Bodo Uhse, akivel több szervezetben is együtt dolgoztam, s akivel barátok voltunk, így viselkedik velem. Ennek talán az az oka, hogy sohasem rendeltem alá magam egyetlen pártnak sem, és mindig tudtam, hogy mint társtalan s mint előfutár, milyen utat kell választanom.

Lukács kegyvesztettsége közel 10 évig tartott. Könyveit az NDK-ban majd csak az 1980-as évek elejétől adják ki újra. Addig is, Dieter Schiller kifejezésével,⁵⁴ ő lesz a „hiányzó professzor”, a titokban csodált referencia, akinek műveit továbbra is oktatják.

Később derült fény arra, hogy Anna Seghers, kihasználva személyes kapcsolatait, Janka érdekében közvetlenül interveniált Walter Ulbrichtnál – sikertelenül.⁵⁵ Azt is el kell ismerni, hogy egy pontig Becher is helytállt. A NSZEP KB különböző ülésein lankadatlanul küzdött a nagyobb szólásszabadságért a kultúra területén. Még határozottabban fejtette ki ilyen irányú véleményét az SZKP 20. kongresszusa után, a KB 1956. július 27–29. között megtartott 28. konferenciáján. Egy sajtótájékoztatón, 1957. február 20-án, még egyszer megkísérelte menteni Lukácsot azzal, hogy megpróbálta elválasztani egymástól a „kivételes képességű tudós” életművét a budapesti felkelés idején játszott „ellenforradalmi” szerepétől.

Nyolc hónappal később azonban megadta magát. A KB 33. ülésén, 1957. október 16–19-én, Becher önkritikát gyakorolt, megvádolta önmagát, hogy hanyag volt kulturális miniszteri tisztségében, visszaélt hatalmával munkatársaival szemben, nem volt elég éber, s olykor nem látta el a feladatát. Mégis miniszter maradt egészen egy évvel később, 1958. október 11-én bekövetkezett haláláig, jollehet már beteg volt, és többször is kérte felmentését funkcióiból.⁵⁶ [...] [Becher] egyik versében ezt írta: „Aki a múltat elfelejti, maga is feledésbe merül.” A vers előrevetítette a jövőt: ki emlékszik napjainkban Johannes R. Becher német költőre, akit a nácik üldöztek, és akit Thomas Mann annyira csodált?

- ¹ Edith Anderson: *Love in Exile. An American Writer's Memoir of Live in Divided Berlin*. Steerforth Press, 1999, 18.
- ² Uo., 56.
- ³ „Remigranten” – neologizmus: a Németországba visszatért emigránsok megnevezése.
- ⁴ „Ó sápadt anya, Németország!” (Eörsi István fordítása.) – *A ford.*
- ⁵ Anna Seghers: *Tranzit*. (Fordította: Gyurkó László.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963. – *A ford.*
- ⁶ Ma (1961-től!) Karl-Marx Allee: Kelet-Berlin leghíresebb sugárútja, a szocialista realista építézet egyik legmonumentálisabb alkotása. – *A ford.*
- ⁷ Anderson: i. m. 300.
- ⁸ Uo., 302.
- ⁹ Uo., 303.
- ¹⁰ Angel Wagenstein: *Art as a Wapon*. Andrea Simon dokumentumfilmje, 2017.
- ¹¹ *Csillagok (Sterne/Zvezde)* c. filmje, amelyet Wagenstein szöveggönyve alapján Konrad Wolf rendezett meg a DEFA-nál, az NDK filmvállalatánál, 1959-ben, Cannes-ban, megkapta a zsűri különdíját.
- ¹² Lásd: *Jelenkor*, 2013. 5. sz. 446. (Hetényi Zsuzsa fordítása.) <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2710/kiszlovodszkban>. – *A ford.*
- ¹³ Ezt a cenzúrázott passzust a különböző fordítások különbözőképpen értelmezték. Vö.: Zsuzsa Htényi, Laurent Stern: Recovering the Key the Censor Hid: on Vasily Grossman's „In Kislovodsk”. *Toronto Slavic Quarterly*, 49/2014.
- ¹⁴ Vaszilij Grosszman: Élet és sors. (Soproni András fordítása, Hetényi Zsuzsa utószavával.) Budapest, Európa Könyvkiadó, 2012. – *A ford.*
- ¹⁵ Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetcsoport 1-2*. (Szente Imre fordítása.) Debrecen, Új idő Kft., 1989 – *A ford.*
- ¹⁶ Ti. az államszocializmus. A szerző itt a *mainstream* nyugati politológiai terminológiát veszi át, noha – mint a kelet-európai államszocializmusok történetét kutató történész – nyilván tisztában van vele, hogy ezek a rendszerek tudományosan semmiféle értelemben sem voltak „kommunisták”. – *A ford.*
- ¹⁷ Lásd erről: Frédérique Matonti: *Intellectuels communistes. Essai sur l'obéissance politique* (Párizs, La Découverte, 2005), továbbá a marxista filozófus, Lucien Sève kritikáját: *Nouvelles Fondations – La revue*, n° 3-4, 2006,
- ¹⁸ Georg Lukács: *Record of a Life. An autobiography*. István Eörsi (ed.), New York, Verso, 1983. Az interjú 1971-ben a *New Left Review* 68. száma is közreadta.
- ¹⁹ *Lukács Archívum*, Budapest (levelezésüket azelőtt tekintetem át, hogy az archívum anyagát átszállították a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába, amely azt részlegesen digitalizálta).
- ²⁰ Uo.
- ²¹ *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms. Organizations and States*. Cambridge, Harvard University Press, 1970. A harmadik lehetőség (lojalitás) hiányzik, ami mutatja, hogy Hirschman ezt az opciót tanulmányozta a legkevésbé. Amikor nem sokkal a berlini fal leomlása után meghívták a berlini *Wissenschaftskolleg*ba, Hirschmann fölülvizsgálta és az NDK-nak a rendszer összeomlását közvetlenül megelőző viszonyaira alkalmazta téziseit. Eszerint, a Nyugatra

- „szökés” 1989 nyarán inkább bátorította, mintsem gyengítette a megszólalást, összhangban eredeti állításával.
- ²² Ezt a tézisémet fejtettem ki *Une société sous surveillance. Les Intellectuels de la Stasi* c. munkámban; Párizs, Alban Michel, 1999.
- ²³ Robert Havemann: *Dialektik ohne Dogma. Naturwissenschaft und Weltanschauung*. Hamburg, Rororo, 1970; Rudolf Bahro: *L'Alternative. Pour une critique du socialisme existant réellement*. Párizs, Stock, 1979.
- ²⁴ Jürgen Kuczynski: *Ein Linientreuer Dissident. Memorien, 1945–1989*. Berlin, Aufbau, 1992.
- ²⁵ Fia, Thomas Kuczynski, aki bizonyos értelemben szellemi örököse volt, és önmagát a párton belüli kritikus marxistának nevezte, meg is fogalmazza a különbséget: „A disszidens kifejezi álláspontját. Én ezt nem tettem meg.” Interjú Thomas Kuczynskival, Berlin, 2018. december 13.
- ²⁶ Leon Festinger, Henry W. Riecken, Stanley Schachter: *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956.
- ²⁷ Axel Fair-Schulz: *Loyal Subversion. East-Germany and its Bildungsbürgerlich Marxist Intellectuals*. Berlin, Trafo Verlag, 2008.
- ²⁸ Daniela Dahn: *Wenn und aber. Anstiftungszum Widerspruch*. Hamburg. Rororo, 200, 149., 158.
- ²⁹ Bár az Alapítvány egy ideje igyekszik kiszélesíteni érdeklődési területét, az NDK diktatórikus vonásainak hangsúlyozása továbbra is meghatározza a kutatások részrehajló jellegét.
- ³⁰ A (nyugat)-berlini szabadegyetemen, 1989 októberében, ahol *doctor honoris causa* címet kapott, s ahol Pierre Bourdieu-t a keletnémet szociológus, Irene Dölling meghívta, hogy tartson előadást a Humbolt Egyetemen, Kelet-Berlinben.
- ³¹ Gert Irrlitz: Wolfgang Heise, die Wahrheit der Kunst die Kunst der Wahrheit. *Reihe «Philosophische Gespräche»*, Helle Panke Heft 52, 2018.
- ³² Catherine Epstein: *The Last Revolutionaries German Communists and their Century*. Cambridge, Harvard University Press, 2003, 255.
- ³³ A lap olvasói levelezésének csak 1987–1989 közötti időszakát tudtam áttekinteni. A korábbi évek levelezését állítólag megsemmisítették.
- ³⁴ Herbert Crüger: *Ein alter Mann erzählt. Lebensbericht eines Kommunisten*. GNN Verlag, 1998, 317.
- ³⁵ Lásd erről Michel Christian munkáját: *Camarades ou apparatchiks? Les Communistes en RDA et en Tchécoslovaquie, 1945–1989*. Párizs, Presses Universitaires de France.
- ³⁶ Avishai Margalit: *On Compromise and Rotten Compromises*, Princeton University Press, 2009
- ³⁷ „Magunk közt szólva,– írja Margalit –, kinek nem volt a barátai között egy régi sztálinista?”
- ³⁸ Lásd erről Nicolas Offenstadt-nak az NDK fennmaradt nyomairól szóló úti beszámolóját: *Le Pays disparu*. Párizs, Stock, 2017.
- ³⁹ Ez a fejezet kizárólag Walter Janka emlékiratai alapján készült. (A szerző jegyzete.) Korábbi változata megjelent a *Beszélő online* 2007. júniusi számában: Sonia Combe: 1956 – Kelet-Berlinből nézve. Kísérlet Lukács György kimenekítésére. (Fordította Erdélyi Ágnes.) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1956-%E2%80%933->

kelet-berlinbol-nezve. E cikk eredeti megjelenésének címe és helye: *Budapest 56 vu de Berlin-Est: la tentative de sauvetage de György Lukács*. In: *Budapest 1956 au prisme des nouvelles sources*. Matériaux pour l'histoire de notre temps. Nanterre, BDIC, 2006. július–szeptember, N°83. – *A ford.*

⁴⁰ Joel Agee: *An American Boyhood in East Germany*. Chicago, University of Chicago Press, 2000, 183.

⁴¹ alter Janka: *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Berlin, Aufbau-Verlag, 1989, 13.

⁴² Uo. 17.

⁴³ Az NKVD Lukácsról szóló iratai között megtalálható J. R. Becher (dicsérő hangvételű) jelentése régi barátjáról.

⁴⁴ *Volksammer*: az NDK parlamentje – *a ford.*

⁴⁵ Ernst Bloch dossziéja, MfS AOP 3215/87 (BstU) (Berlin)

⁴⁶ Ernst Bloch Johannes R. Becherrel való, éles konfliktusáról, Lukács meghiúsult kimenekítési kísérlete miatt, lásd Jürgen Jahn írását, Mesterházi Miklós fordításában és magyarázó jegyzeteivel: Ernst Bloch Lukács megmentésért (másodszor). *Eszmélet* 110. sz. (2006. ősz), 49–55.

⁴⁷ Walter Janka, i. m.: 27.

⁴⁸ Érdemes kiegészítenünk ezt a fejezetet a szerző említett (a *Beszélő online*-on megjelent) cikkének konklúziójával:

„Megtudjuk-e valaha is, mi volt a mélyebb indítéka azoknak, akik Lukács kimenekítését tervezték? Őt akarták megvédeni az »ellenforradalmároktól«? Netán a szovjetektől? Azt ugyanis sem Becher, sem Seghers nem hagyhatta figyelmen kívül – ahogy a kormányfő, Ulbricht sem –, hogy Lukács elfogadta a kulturális miniszteri posztot Nagy Imre új kormányában. Vajon Ulbricht kérte a szovjet elvtársak beleegyezését, mielőtt hozzáálltak volna, hogy elhozzák Lukácsot Budapestről? Ez lett volna a dolgok rendje: Ulbricht mindig alávetette magát a döntésüknek, hallgatott a »barátaira« – ahogy az NDK-ban hivatalosan nevezték őket –, mint ahogy Becher és Seghers is mindig ezt tette. Az viszont kétségtelen, hogy az utóbbiak indítékai kevésbé világosak, mint a hozzájuk csatlakozó Jankáé, vagy mint Ernst Bloché és más értelmiségieké az NDK-ban. [...] [M]indnyájan rugalmasabbá akarták tenni a rendszert. A XX. kongresszus ugyan reményeket keltett bennük, de továbbra is félték a többé-kevésbé »spontán« tüntetésektől, mivel tisztában voltak vele, hogy a hidegháború idején nagy valószínűséggel manipulálják a résztvevőket. A leginkább mégis attól félték, hogy fel kell adniuk az igazságos és egyenlő társadalom megvalósításának tervét, amelyhez csatlakoztak és – az elkövetett hibák, sőt bűnök ellenére – megint csatlakoznának. »Kétszívű emberek« voltak: csapdába ejtette őket lojalitásuk egy olyan rendszerhez, amely fennen hirdette, hogy a célja ennek a tervnek a megvalósítása [...] Ha innen nézzük, Lukács – noha ő személy szerint mindig visszautasította a »homo duplex« státust – tökéletes példája a csapdába esett értelmiséginek. Ő volt az, aki arra a kérdésre, hogy »hogyan teltek a háborús évek a Szovjetunióban«, józan rövidséggel annyit válaszolt: »túléltem«. Lukácsot 1941. június 29-én tartóztatta le az NKVD, ugyanazon a napon, amikor a barátja, Anna Seghers megérkezett Mexikóba, miután azok között az értelmiségiek között volt, akiknek az amerikai Varian Fry segítségével sikerült kijutniuk a Vichy-Franciaországból. Lehet, hogy Anna Seghers sok szempontból talányos ember, bár ha egy rendszer – akármilyen legyen is az – úgy teszi ártalmatlanná az esetleges kritikai szellemet, hogy

képviselőit megbecsüli, és elhalmozza privilégiumokkal, akkor elég gyakori, hogy az érintettek igyekeznek megfelelni a kívánalmaknak. [...] Tragikusabb figura Johannes R. Becher, a költő, akiből kulturális miniszter lett. Az ifjúkora óta ismétlődő öngyilkossági kísérletek jelzik, milyen sebezhető személyiség volt. De ugyanez a Becher 1936-ban, a Szovjetunióban jelentést írt a barátjáról, Lukácsról (a jelentés ugyan értelmetlen volt, de ez nem menti föl: elfogadta a gyakorlatot, hogy az ember jelent a barátjától, ami az első lépés a denúciáláshoz vezető úton) [...] [Bechert] olyanak látjuk, akit kínoz a »rossz lelkiismeret«, vagy inkább válasszuk külön irodalmi életművét politikai tevékenységétől, annak mintájára, ahogy ő tette, amikor 1957 februárjában a Kulturális Minisztériumban rendezett nemzetközi sajtókonferencián Lukácsról kérdezték? A kérdésre álságos fordulattal válaszolt: »Az irodalomtörténész Lukács György továbbra is ugyanaz a kivételes képességű tudós, aki mindig is volt. Senkinek nem merül föl a fejében, hogy indexre tegye a könyveit. Politikusként, a budapesti Petőfi Kör tagjaként azonban ellenforradalmi szerepet játszott.« Amikor a sajtókonferencián ez elhangzott az NDK kulturális miniszterének szájából, Lukács műveinek kiadását már leállították az NDK-ban, könyvei eltűntek a könyvesboltokból és a könyvtárakból, a szerző pedig még szovjet őrizetben volt Romániában.” – *A ford.*

⁴⁹ „Az igazságos bíró. Viktor Gasko esete” – *A ford.*

⁵⁰ Radványi László (1900–1978), Németországban, az 1920-as években felvett nevén: Johann Lorenz Schmidt: közgazdász, egyetemi tanár. Magyarul megjelent műve: J.-L. Schmidt: *A nem kapitalista út. Fő jellemvonások, problémák és perspektívák.* (Tanulmányok a fejlődő országokról.) Budapest, MTA KESZ, 1973. – *A ford.*

⁵¹ Anna Seghers: *A hetedik kereszt.* (Fordította: Thury Zsuzsa.) Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1960. *A ford.*

⁵² Lukács Archivum, Budapest. 1958. március 11-én kelt levél.

⁵³ Béke Világtanács: keleti és nyugati baloldali értelmiségiek csoportja által 1950-ben létrehozott nemzetközi szervezet az atomháború veszélye ellen. – *A ford.*

⁵⁴ Dieter Schiller: *Der abwesende Lehrer. Georg Lukács und die Anfänge marxistischer Literaturkritik und Germanistik in der SBZ und frühen DDR.* Pankower Vorträge, Heft 9, 1998.

⁵⁵ Wilfried Otto levele a szerzőhöz. Lásd továbbá Klaus Bellin cikkét: *Neues Deutschland*, 1990. június 1.

⁵⁶ A Kulturális Minisztérium titkárságának archívuma, DR1, 1954–1958. Elérhető a www.argus.bstu.bundesarchiv.de oldalon. (Megtekintés: 2018. március 23.)

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Sonia Combe: *La loyauté à tout prix. Les floués du « socialisme réel ».* Lormont, Éditions Le bord de l'eau, 2019, hátsó fedél, 7–11, 15–23, 109–116.